

Typology of Imam Ali's (AS) Way of Confronting Popular Protests and Government Opponents

(Research Article)

Elham Ghasemi¹ , Ahmad Rabbanikhah^{2*} , Abbas Ali Mohebbifar³

Submission Date: 10 October 2024

Revision Date: 16 January 2025

Acceptance Date: 18 February 2025

(Page 23-46)

Abstract

During the rule of Imam Ali (peace be upon him), protests, opposition, and political and social crises arose, the examination of which provides practical insights in the fields of management and governance. The governance of the Commander of the Faithful, despite initial widespread allegiance, quickly faced foundational protests rooted in worldliness, longstanding rancor, tribal disputes, and injustice. Crisis management, the intelligent and ethical approach of Imam (peace be upon him) towards opposition and protests, distinguishes this era. This research, using a library-based method and content analysis approach, aims to examine the way Amir al-Mu'minin (peace be upon him) dealt with opponents and protesters, and to propose appropriate solutions centered on the teachings of Nahj al-Balaghah. The research findings indicate that Imam Ali (AS) addressed opposition not through suppression and blind violence, but by upholding Islamic principles, Alawi ethics, and political prudence. He offered strategies to manage crises, respond to doubts, promote social reform, strengthen the legitimacy of the government, and even reform opponents. Imam embodied a complete model of politics based on rights, patience, dialogue, seriousness in implementing justice, and respect for the rights of opponents in confronting the public dissent and protests of that time, which can serve as a practical model today for governance based on justice and ethics.

1. Master of Science in Quran and Hadith, Payam Noor University, Tehran, Iran

2. Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Payam Noor University, Tehran, Iran

3. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Payam Noor University, Tehran, Iran

*: Corresponding Author:

Email: rabbani_kh@pnu.ac.ir

How to cite this article: Ghasemi, E., Rabbanikhah, A., & Mohebbifar, A. A. (2025). Typology of Imam Ali's (AS) Way of Confronting Popular Protests and Government Opponents, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 12(48), 23-46. <https://doi.org/10.22084/nahj.2025.31558.3223>

Keywords: Just Governance, Decision-Making in governance, Confronting Opponents, Historical-Moral Narrative, Respect for Rights.

Extended Abstract

1. Introduction

Imam Ali 's government, as one of the most important chapters of islamic history, faced a series of political, social and economic crises during his caliphate , including the protests arising from the trends of the world , the historical grudges between tribes, tribal differences and the of the government .this variety in and dissatisfaction was not only limited to material issues such as the distribution of and economic benefits, but also rooted in social and ideological structures.so, the exact investigation of imam's exposure to these protests can be used as a practical guideline for contemporary managers, especially at times .the main objective of this research is to identify and classify different types of confronting imam (as) with the opposition and the protesters and beside it , the principles derived from nahj al-balagha and other historical sources which provide solutions for crisis, social reform, strengthening of government legitimacy and reforming opponents and providing a framework for decision making.

2. Theoretical Framework

This is a library-based studies conducted using content analysis method. The basis of the work of this noble book was used as a fundamental theoretical source for the extraction of ethical and political principles. Besides, historical sources and sources of Shia and Sunnis, which are particularly related to the events of Imam Ali 's caliphate, were also used. To analyze the content, first, all texts related to the protests and Imam 's confrontation with the opposition were collected and then classified as time categories drawing on the descriptions related to Imam Ali 's reign and four main patterns of imam confronting with intellectual opposition and the protesters were identified: 1. preservation of Islamic principles; 2. dialogue and consultation; 3. patience and tolerance, and 4) political and administrative measures.

3. Research Method

The findings show that Imam Ali (AS), in dealing with opposition and protests, employed approaches such as patience, dialogue, justice, respect for the rights of opponents, and political prudence. These approaches not only contained crises but also led to social reform, the reinforcement of

governmental legitimacy, and even a change in the attitudes of opponents. Through an analysis of the statements in Nahj al-Balaghah and an examination of Imam Ali's (AS) conduct in reliable historical sources, as well as the reflection of this governance conduct in Nahj al-Balaghah, the general strategies of the Imam's engagement with intellectual opponents and political protesters were derived across the following four axes:

Preserving Islamic principles and Alawi morality

Imam (peace be upon him) always emphasized that any decision be placed within the framework of Alawi law and ethics, especially in confronting the opposition he emphasized justice, virtue and respect for human rights rather than acts of repression and violence.

Dialogue and consultation

In the time of the escalation of the opposition, Imam (peace be upon him) tried to hold a consultative meeting to listen to the opinions of the opposition. This approach not only reduces tension but also provides an opportunity to provide religious and logical reasons so that the opposition can improve themselves within the framework of religious legitimacy.

Patience

In the face of continuous threats and incitement against the realm of governance, Imam (peace be upon him), instead of immediate response and reaction, adopted patience as a political tool. This patience does not mean not to act, but smart timing of measures to prevent escalation.

Political and administrative measures

Imam (peace be upon him) strengthened the legitimacy of the government by executing justice in the distribution of the public treasury, holding fair courts and ensuring independence of judges.

4. Conclusion

The results of this research show that Imam (peace be upon him) acted as an ethical leader and knowing policy maker in confronting the protests and not as an obstinate leader. The four main patterns extracted from Nahj al-balagha and historical events are a mixture of religious principles (i.e., rights, justice, piety) and crisis management techniques (consultation, patience, prudence). This combination can be used in different types of modern governance; for instance:

* In Public Policy: Using structured talks (such as citizen councils) to deal with popular protests;

* In the Judiciary: The emphasis on justice without discrimination and independence of judges in such a way that even the opposition can feel it is safe;

- * In Crisis Management: applying strategic patience and proper timing for action, rather than an acute response to escalate the crisis;
- * In Promoting Legitimacy: promotion of transparency in distribution of public resources and providing legal rules for macro decisions, such as imam 's approach in the distribution of collected taxes and helping the vulnerable classes.

Theoretically, this research plays a unique role in juxtaposing historical narratology with contemporary management theories; for the patterns of Imam Ali (AS) have been systematically identified and classified not only in religious texts but also through content analysis. Therefore, it can be said that this study not only leads to precise historical recognition but also provides an operational framework for "ethics-based governance" within the context of Islamic thought.

In the light of the findings of this study we find that Imam Ali (peace be upon him) presented a full model of governance based on justice and ethics in managing political and social crises. This approach can be considered as a practical model in modern governance.

References

- Mehrad, R. (2023). *Psychological and sociocultural determinants of human behavior*. New York: Global Research Publications.
- Villasija, A. (2023). *Behavioral sciences: Interdisciplinary perspectives on human actions and interactions*. London: Academic Press.

(مقاله پژوهشی)

گونه‌شناسی شیوه رویارویی امام علی(ع) با اعتراضات مردمی و مخالفان حکومت

الهام قاسمی^۱، احمد ربانی‌خواه^{۲*}، عباسعلی محبی‌فر^۳

دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۷/۱۹ بازنگری مقاله: ۱۴۰۳/۱۰/۲۷

پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۱۱/۳۰

(از ص ۲۷ تا ۴۶)

چکیده

در حکومت امام علی(ع)، اعتراضات، مخالفت‌ها و بحران‌های سیاسی و اجتماعی به وجود آمده است که بررسی آنها رهاوردهای عملی در حوزه مدیریتی و حکمرانی به همراه دارد. حکمرانی امیرمومنان با وجود بیعت گسترده اولیه، خیلی زود با اعتراضات بنیانی مبتنی بر دنیا طلبی، کینه‌های دیرین، اختلافات قبیله‌ای و عدالت ستیزی مواجه شد. مدیریت بحران، مواجهه هوشمندانه و اخلاق‌مدارانه امام(ع) با مخالفت‌ها و اعتراضات، این دوره را متمایز می‌کند. این پژوهش با روش کتابخانه‌ای و به شیوه تحلیل محتوا، بر آن است تا گونه‌های مختلف رویارویی امام(ع) با مخالفان و معترضان را بررسی و راهکارهای مناسبی با محوریت آموزه‌های نهج‌البلاغه ارائه کند. یافته‌های پژوهش گویای آن است که امام علی(ع) مخالفت‌ها را نه با سرکوب و خشونت کور، بلکه با حفظ اصول اسلامی، اخلاق علوی و تدبیر سیاسی پاسخ داده و راهکارهایی برای مهار بحران‌ها، پاسخ به شبهات، اصلاح اجتماعی، تقویت مشروعیت حکومت و حتی اصلاح مخالفان ارائه می‌دهد. امام الگویی تمام عیار از سیاست مبتنی بر حق‌مداری، صبر، گفتگو، جدیت در اجرای عدالت، و رعایت حقوق مخالفان را در رویارویی با مخالفت‌ها و اعتراضات عمومی آن زمان به ظهور رسانید که امروز نیز می‌تواند الگویی عملی برای حکومت‌داری مبتنی بر عدالت و اخلاق باشد.

کلید واژه‌ها: حکمرانی عادلانه، تصمیم‌گیری در حکمرانی، رویارویی با مخالفان، روایت‌شناسی تاریخی- اخلاقی، رعایت حقوق.

۱. کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران

۲. دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران

۳. استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران

*: نویسنده مسئول

۱. مقدمه

پرداختن به سلوک سیاسی حاکمان مسلمان و سنجش میزان پایداری آنان به چارچوب‌های دینی، انسانی و اخلاقی در مدیریت امور جامعه بدون داشتن ملاک و معیار و یا سنجش با الگوهای رفتاری معتبر و قابل اطمینان، تلاشی بی‌ثمر است. سیره امام علی(ع) به‌عنوان حاکمی عدالت‌محور و دین‌مدار، الگوی بی‌نظیری برای بررسی نحوه مواجهه با دیدگاه‌های مردمی به شمار می‌رود. نهج‌البلاغه، مجموعه‌ای بی‌بدیل از خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های آن امام همام است که از منظر تاریخی، اخلاقی و سیاسی می‌تواند مبنای تحلیل‌های دقیق در این زمینه باشد. امام علی(ع) در دوران مدیریت، با جامعه‌ای متنوع و پیچیده روبرو بود؛ جامعه‌ای که پس از دوران خلفای پیشین، دچار تحولات عمیق اجتماعی، سیاسی و اقتصادی شده بود. در این میان، پاسخگویی و تعامل با اقشار مختلف جامعه، از جمله مخالفان، معترضان و مشورت‌دهندگان، از چالش‌های اصلی حکمرانی ایشان به شمار می‌رفت. بررسی نوع پاسخ‌ها، میزان تحمل، شنیدن دیدگاه‌ها و شیوه‌های تصمیم‌گیری آن حضرت در برابر این جریان‌ها، می‌تواند الگویی کاربردی برای حکومت‌های اسلامی معاصر فراهم کند. (مطهری، ۱۳۸۶: ۴۸) نهج‌البلاغه دربردارنده نمونه‌های فراوانی از مواجهه امام علی(ع) با پیشنهادات نخبگان، مشورت‌های خیرخواهان، و حتی اعتراضات برخی گروه‌ها از جمله یاران ناراضی، قاضیان، و شخصیت‌های نظامی و سیاسی است. این برخوردها در قالب خطبه‌هایی نظیر خطبه شمشقیه، نامه‌هایی به مالک اشتر و مردم کوفه، و حکمت‌هایی اخلاقی آمده است.

۱-۱. بیان مسئله

نحوه تعامل حاکمان با مردم یکی از موضوعات مهم و قابل بحث در حکومت اسلامی است. این مسئله نشان دهنده عمق نگرش دینی و پاسداشت کرامت انسانی است. در چارچوب حکمرانی اسلامی با رویکرد نهج‌البلاغه، رابطه با مخالفان و معترضان بازتابی از ارزش‌های انسانی، عدالت اجتماعی و تعادل میان امنیت و فضای مدنی است. به راستی چگونه می‌توان از آموزه‌های نهج‌البلاغه درباره تعامل با مخالفان، مشورت، حکمت و مصلحت، برای درک ابعاد ساختاری، ارتباطی - استراتژیک و تأثیرگذاری بر تصمیم‌گیری، کارآمدی سیاستی و مشروعیت حکومتی استفاده کرد؟ هدف این نوشتار، روشن‌سازی راهبردهای مبتنی بر اخلاق گفت‌وگو، دیپلماسی عمومی و فرایندهای میانجی‌گری است که هم به تقویت سلامت دموکراتیک منجر می‌شود و هم ثبات سیاستی را حفظ می‌کند.

سیره امام علی(ع) به‌عنوان حاکمی دین‌مدار و عادل در رویارویی با جامعه‌ای متکثر، متنوع و پیچیده، الگویی کاربردی برای حکومت‌های اسلامی معاصر است. آن حضرت با بهره‌گیری از الگوی جامع الهی - اخلاقی کوشید حکومتی در تراز دیانت، اخلاق و انسانیت ارائه کند. یکی از بارزترین جلوه‌های نمود و نماد این سیره، رفتار امیر مؤمنان (ع) با معترضان و مخالفان حکومت است. پژوهش حاضر با تحلیل محتوای گزاره‌های نهج‌البلاغه در پی یافتن پاسخ این پرسش است که رفتار امام علی(ع) در رویارویی با مخالفان و معترضان چگونه بوده است؟ آن حضرت با تأکید بر گفتگو با مخالفان برای فهم

بہتر طرفین و اقلیت‌سازی کلامی و منطقی، پرهیز از خشونت تا زمانی که مخالفان به رفتارهای خشونت‌آمیز دست نزنند، پایبندی به اصول اخلاقی، پرهیز از مصلحت‌اندیشی‌های غیر الهی و تکیه بر عقلانیت دینی توانست بدون عدول از مبانی و اصول حکومت اسلامی، بسیاری از چالش‌ها را در چارچوب هندسه دینی مدیریت کند. در پرتو چنین راهبردهایی می‌توان گونه‌های مختلف رویارویی امام علی (ع) را با مخالفان حکومت به نظاره نشست و با روایت‌شناسی دقیق تاریخی از زاویه گزاره‌های نهج البلاغه جلوه‌هایی از اخلاق سیاسی امیر مؤمنان (ع) را بیان کرد.

۲-۱. پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش‌های پرشماری در موضوع رفتارشناسی حکمرانی امام علی (ع) انجام شده است. برای نمونه، بهروزی لک و کفیلی در مقاله «راهکارهای مواجهه با مخالفان سیاسی در حکومت اسلامی» ضمن تفکیک مخالفان حکومت به محارب و غیرمحارب، برای هر دسته راهکارهای قرآنی و روایی برآمده از سنت معصومان را بیان و بررسی کرده‌اند. نویسندگان مقاله «رفتارشناسی تحلیلی از رهبری اخلاق مدارانه امام علی (ع) در دوران غارات» (رفعت و سروریان، ۱۴۰۰) به اشاره به تقدم اخلاق بر هر اصل دیگری در مدیریت و رهبری امام علی (ع) نشان داده‌اند که آموزه‌های عملی اخلاق مدارانه آن حضرت در قبل و بعد از خلافت تفاوت ندارد و از نگاه امیر مؤمنان (ع) اخلاق مداری در همه کنش‌ها و پدیده‌های اجتماعی و سیاسی اصالت دارد. در مقاله «رفتارشناسی تحلیلی از رهبری اخلاق مدارانه امام علی (ع)» (رفعت و مسعودیان، ۱۳۹۸) رفتار امام علی (ع) در جنگ صفین بررسی شده است. پژوهش «الگوی ارتباط امام علی (ع) با مخالفان» (فرخی، احمدی، ۱۳۹۶) با هدف ارائه الگوی ارتباط با مخالفان در دوران خلافت امام علی (ع) به روش‌های متنوع آن حضرت در رویارویی با مخالفان مانند خطابه، استدلال، نامه، موعظه و جدال احسن اشاره شده است. دلشاد تهرانی (۱۳۹۲) در کتاب لوح بینایی یکی از اقدامات مهم امام علی (ع) را اصلاح نظام مدیریتی، ایجاد فضای نقد حکومت برای مردم عنوان کرده است. نور محمدی (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «رفتارشناسی امام علی (ع) در برابر مخالفان» به دو دسته از مخالفان قبل و بعد از حکومت علوی اشاره و شیوه مواجهه امام با مخالفان حکومت خود شامل گوشه‌گیران، ناکثین، قاسطین و مارقین را ترسیم کرده است. رسول جعفریان (۱۳۹۱) در کتاب تاریخ و سیره سیاسی امیرمؤمنان علی بن ابی طالب (ع) تأکید می‌کند که از نظر امام علی (ع) مهم‌ترین هدف حکومت، از بین بردن ظلم و برقراری عدالت است و از این منظر که یکی از انگیزه‌های مخالفت با امام علی (ع) برنتابیدن روش عدالت‌محورانه آن حضرت بوده است نگاهی این‌چنینی در تحلیل این جنبه از مخالفت‌ها مؤثر است.

این پژوهش تلاش خواهد کرد ضمن اشاره کوتاه به زمینه‌های شکل‌گیری مخالفت‌ها و اعتراضات و نحوه بیان هر یک، راهکارهای عملی امام علی (ع) در برابر اعتراضات مخالفان در تمام جریان‌ها بررسی شود. از آنجا که تمامی اعتراض‌ها و زمینه‌های شکل‌گیری هر یک و پاسخ‌ها و راهکارهای عملی امام علی (ع) متناظر با هر مخالفت بیان می‌شود، این پژوهش دارای نوآوری است.

۳-۱. ضرورت و اهمیت

سیره‌شناسی و مطالعه رفتاری از کاربردی‌ترین مطالعات تمدنی است. بر پایه آموزه‌های قرآن و سنت، الگوگیری از سیره معصومان تکلیف دینی است. در این میان توجه به سیره حکومتی معصومان به ویژه امیر مومنان که تنها امام شیعی پس از پیامبر اکرم (ص) که توفیق مدیریت جامعه و فرصت اداره حکومت اسلامی را یافتند امری ضروری است. از میان پرشمار رفتارهای حکومتی آن حضرت، مدیریت مخالفت‌ها و اعتراض‌های مردمی و مخالفان فکری و سیاسی حکومت عدل علوی، از اهمیت بسیاری برخوردار است. بی‌گمان ناآگاهی یا ناتوانی در مدیریت صحیح این رخدادها زمینه‌ساز انحطاط اخلاقی و سیاسی در جامعه اسلامی خواهد شد.

۲. بحث

در بررسی سیر تاریخی خلافت امام علی(ع)، نمی‌توان از موج اعتراضات، مخالفت‌ها و بحران‌های سیاسی و اجتماعی آن دوران چشم‌پوشی کرد. دورانی که اگرچه با بیعت گسترده مردم آغاز شد، اما زود با مخالفت‌های سازمان‌یافته و پراکنده‌ای از سوی گروه‌ها و افراد مختلف روبه‌رو گردید. این مخالفت‌ها برخاسته از انگیزه‌هایی چون دنیاطلبی، کینه‌های دیرینه، اختلافات قبیله‌ای، و تضاد با سیاست‌های عدالت‌محور امام علی(ع) بود. اما آنچه این دوران را از بسیاری از ادوار سیاسی متمایز می‌کند، نحوه مدیریت بحران‌ها و مواجهه هوشمندانه و اخلاق‌مدارانه امام با این اعتراضات است. مخالفان حکومت در یک دسته بندی کلی به محاربان و غیر محاربان تقسیم بندی می‌شوند که هر کدام متناسب با نوع مخالفت، برخورد مخصوص به خود را دارند. در برخورد با این دو گروه امیر مؤمنان (ع) با بهره‌گیری از آموزه‌های قرآنی و سنت پیامبر اکرم (ص) با تأکید بر مشترکات از زاویه عدالت محوری در برخوردی مؤدبانه با ایشان نهایت شجاعت و درایت را به کار برده است. آن حضرت در مواجهه با مخالفان سیاسی غیر محارب با مدارا و مدیریت، امر به معروف و نهی از منکر، بخشش، محبت و مهربانی، انذار، جدال احسن و اعراض به سامان دادن امور حکمرانی اهتمام ورزیدند. آن حضرت آشوب مخالفان محارب را با تبعید و مبارزه مسلحانه آرام ساخت. (نک: بهروزی لک و کفیلی، ۱۴۰۱)

امام علی(ع) موج مخالفت‌ها را نه با سرکوب و خشونت کور، بلکه با حفظ اصول اسلامی، اخلاق علوی و تدبیر سیاسی پاسخ داد. در جای‌جای نهج‌البلاغه، خطبه‌ها، نامه‌ها و سخنان ایشان، راهکارهایی برای مهار بحران‌ها، پاسخ به شبهات، اصلاح اجتماعی، تقویت مشروعیت حکومت و حتی اصلاح مخالفان به چشم می‌خورد. مواجهه امام با اعتراضات، الگویی از سیاست مبتنی بر حق‌مداری، صبر، گفتگو، جدیت در اجرای عدالت، و رعایت حقوق حتی مخالفان بود.

تحلیل رفتارهای سیاسی امام علی (ع) به هنگام مواجهه با مخالفت‌ها و اعتراضات نشان می‌دهد که چگونه آن حضرت با پایبندی به اصول اخلاقی، پرهیز از مصلحت‌اندیشی‌های غیرالهی و تکیه بر عقلانیت دینی توانست بسیاری از چالش‌ها را بدون عدول از مبانی حکومت اسلامی مدیریت کند. این

راهکارها نه تنها پاسخ‌گوی نیازهای جامعه آن زمان بود، بلکه امروز نیز می‌تواند الگویی عملی برای حکومت‌داری مبتنی بر عدالت و اخلاق باشد.

عمده انگیزه‌ها و علت‌های مخالفت با امام از سوی معترضان را می‌توان در چند محور فشرده بیان کرد:

- انگیزه‌های سیاسی افرادی خاص مانند معاویه، طلحه و زبیر و انتظار آنان در به دست گرفتن مناصب خاص حکومتی و اجتماعی که امام در نامه ۳۲ نهج البلاغه به تحلیل شخصیت برخی از این افراد پرداخته است.
- اختلافات قبیله‌ای و خودبرتربینی قبیله قریش بر دیگر قبایل مانند قبیله بنی‌هاشم که امیرمؤمنان(ع) در شکوه و شکایت از قبیله قریش، نجواگونه از خداوند در پیروزی بر این قبیله درخواست کمک می‌کند (خطبه/۲۱۷).
- وفاداری برخی مناطق حکومت اسلامی همچون شام و مدینه به خلیفه پیشین و مقاومت در برابر پذیرش خلافت امیرمؤمنان(ع). نامه‌های مکرر امام به معاویه حاکم شام که در زمان عثمان منصوب شده بود، گویای این واقعیت سیاسی است.
- نپذیرفتن حکومت عدالت‌محورانه و اخلاق‌گرایانه امیرمؤمنان(ع) از سوی طبقه مرفه جامعه که به شیوه‌های کشورداری و ویژه‌خواری حاکمان پیشین عادت کرده بودند. دغدغه امام در اصلاح بازگشت جامعه اسلامی به دوران جاهلی و دل‌نگرانی عمیق آن حضرت از انحراف اسلام ناب محمدی (خطبه/۱۹۲) گویای خطری بزرگ در جامعه اسلامی بود که هرگونه اصلاح رویه‌های حکمرانی و اجتماعی را سخت و ناممکن می‌ساخت.
- این انگیزه‌ها و عوامل، در چهره مخالفت‌هایی سازمان یافته یا غیرمتمرکز به گونه‌های زیر نشان داد:
  - بازداشتن امام از حق مشروع اجتماعی خویش و برگزاری جلسه سقیفه برای تعیین خلیفه پس از پیامبر اکرم (ص) بدون حضور امام علی(ع) که امام از این حرکت به عنوان ربودن میراث خلافت و جانشینی پیامبر یاد می‌کند. (خطبه/۳)
  - مقصر نشان دادن امام در قتل عثمان که امام در سخنان و نامه‌های متعددی در نهج البلاغه به این موضوع پرداخته و موضع خود در قتل عثمان را شفاف بیان کرده و تلاش‌های خود برای برقراری سازش میان مخالفان و خلیفه و حفظ جان خلیفه و پس از آن پی‌جویی از نقش‌آفرینان قتل خلیفه ابراز کرده است (نک: خطبه/۲۲، خطبه/۷۴، نامه/۵۸). با این همه، فرصت‌طلبان با هدف کسب قدرت و کنار زدن امام(ع) وی را به قتل عثمان متهم کردند.
  - معرفی امام به عنوان فردی قدرت‌طلب که جلوی هرگونه ویژه‌خواری و خویشاوندسالاری را در حکومت می‌گیرد و به دیگران اجازه سوء استفاده از امکانات و موقعیت‌های حکومتی را نمی‌دهد (خطبه/۴). همین دقت‌نظر و سخت‌گیری‌ها در برقراری عدالت و اجرای قوانین الهی را گروهی برای حفظ حکومت و مقام می‌دانستند و با آن حضرت به مخالفت برخاستند.

- متهم کردن امام به ضعف در فرماندهی؛ امام تا آخرین لحظه تمام توان خود را برای هدایت و ارشاد انسان‌ها به کار می‌برد و آغازگر جنگ نبود، حتی در جنگ از روشهای متعارف غیراخلاقی همچون اتهام‌زنی بی‌دلیل به دشمن یا ناسزاگویی به آنها پرهیز داشت (خطبه/۲۰۶). ولی این شیوه مطلوب فرصت‌طلبان مدافع جنگ و آشوب نبود و آن را به منزله ناتوانی در مدیریت و رهبری می‌پنداشتند.

۱-۲. گونه‌شناسی شیوه‌های امام علی(ع) در مواجهه با مخالفان و معترضان

برای بررسی کنش‌ها و واکنش‌های فردی و اجتماعی مردم در طبقات مختلف اجتماع باید از اصول و بنیان‌های علمی مطرح در علوم رفتاری بهره برد. علوم رفتاری به مطالعه رفتار انسان‌ها و دیگر موجودات زنده در زمینه‌های مختلف فردی، خانوادگی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی می‌پردازد. رفتارشناسی در این زمینه به بررسی کنش‌ها، واکنش‌ها و الگوهای رفتاری می‌پردازد که از تعاملات پیچیده‌ی میان فرد، جامعه و محیط پیرامونش ناشی می‌شود (Villasija, 2023:42). یکی از اهداف اصلی رفتارشناسی، پیش‌بینی و تغییر رفتار است. پژوهشگران این عرصه می‌کوشند تا با شبیه‌سازی رفتارهای انسان‌ها در شرایط مختلف، به درک بهتری از نحوه واکنش افراد در موقعیت‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی برسند (Mehrad, 2023:42). یکی از مهم‌ترین کاربردهای رفتارشناسی در علوم رفتاری، طراحی سیاست‌های اجتماعی و اقتصادی است که به بهبود رفتارهای فردی و اجتماعی کمک کند. (موسوی، ۱۳۹۶: ۳) در حوزه سیاسی، رفتارشناسی به بررسی علمی و دقیق الگوهای رفتاری رهبران در مواجهه با پیروان و جامعه می‌پردازد. این حوزه با تحلیل رفتارهای کلامی و غیرکلامی، به درک عمیق‌تری از فرآیندهای رهبری و تأثیر آن‌ها بر تعاملات اجتماعی کمک می‌کند. پژوهش‌ها گویای آن است که تعاملات بین رهبران و پیروان، تأثیر قابل توجهی بر رفتارهای شهروندی سازمانی، مشارکت کاری و عملکرد شغلی دارد. برای نمونه، پژوهشی با عنوان «بررسی تأثیر فرهنگ سازمانی و رهبری تعامل‌گرا بر عملکرد سازمانی با نقش میانجی پذیرش تکنولوژی و ظرفیت و فرآیند مدیریت دانش» به بررسی الگوهای رفتاری حاصل از تعاملات رهبران و پیروان پرداخته و نشان داده است که این تعاملات می‌تواند تأثیرات مثبت یا منفی بر متغیرهای کاری مختلف داشته باشد. این مطالعه تأکید می‌کند که درک بهتر از تعاملات رفتاری می‌تواند به بهبود عملکرد سازمانی منجر شود (پورمحمد، ۱۴۰۳: ۲۱). کوتاه سخن آنکه، رفتارشناسی تعامل رهبران با مردم، ابزارهای علمی و عملی مفیدی برای بهبود فرآیندهای رهبری و ارتقای تعاملات اجتماعی فراهم می‌کند. با تحلیل دقیق رفتارهای رهبران، می‌توان به درک بهتری از تأثیر آن‌ها بر جامعه و سازمان‌ها دست یافت و راهکارهای مؤثری برای بهبود رهبری ارائه داد.

یکی از حوزه‌های رفتاری و واکنش‌های جدی و عملی حاکمان، تصمیم‌ها و اقدامات آنان در مواجهه با مخالفان فکری و عملی حکومت و معترضان به سیاست‌ها و عملکردهای مدیریتی است. حکومت عدالت‌محور امیرمؤمنان (ع) در طول ۴ سال و ۸ ماه استقرار، به دلایل مختلف از سوی مخالفان مورد حمله، انتقاد و تعرض عملی (نافرمانی و حمله) قرار می‌گرفت. هر چند نظر دادن، انتقاد و اعتراض نسبت به حکومت از حقوق اساسی مردم در سیاست و حکمرانی است که باید پاس داشته شود، ولی باید میان

انتقاد و اعتراض سازنده و تخریب‌ها و دشمنی‌های بی‌دلیل تفاوت نهاد. امیرمؤمنان (ع) نه تنها با هیچ یک از مخالفان خود رفتار بدی نداشت بلکه مردم را صاحب حق و صاحب حکومت می‌دانست و فضای نصیحت، انتقاد و اعتراض از سوی مردم را باز می‌گذاشت. حتی آن حضرت در جنگ‌ها بر رعایت اصول اخلاقی پای می‌فشرد و همزیستی مسالمت‌آمیز را تا حد امکان دنبال می‌کرد مگر در مواردی که راهی جز دفاع در برابر هجوم و رفتار خارج از چارچوب باقی نمی‌ماند. با تحلیل گزارشهای تاریخی قطعی و گزاره‌های موجود در نهج البلاغه و دیگر کتب روایی دربردارنده سخنان و سیره امیرالمؤمنین (ع) می‌توان به چند گونه راهکار حکومتی آن حضرت در مواجهه با اعتراضات و مخالفت‌ها بسته به نوع و شیوه ابراز مخالفت دست یافت.

۱-۲. بهره‌گیری از روش‌های غیرنظامی در رویارویی با اعتراضات

نظر به اینکه برخی مخالفت‌ها در قالب نظامی ایجاد نشده یا پیش از شکل‌گیری حرکت‌های نظامی برخی تحرکات فکری و عقیدتی رخ داده است، امام (ع) با شیوه‌های غیرنظامی تلاش کرده‌اند این حرکت‌ها را مدیریت کنند و برای روشنگری مخاطبان و عموم جامعه و حتی تاریخ امت اسلامی پس از حیات خویش، به چنین دیدگاهها و رفتارهایی پاسخ مناسب دهند. چنین حرکت‌هایی را امام (ع) با ابزارهای متنوعی پاسخ داده‌اند.

الف) دعوت به گفت‌وگو و استفاده از حجت شرعی و تاریخی

یکی از نمونه‌های بارز این شیوه، برخورد امام (ع) با طلحه، زبیر و عایشه پیش از آغاز جنگ جمل است. امام (ع) در نامه‌ها و گفت‌وگوهایی به‌صراحت بیان کرد که حرکت آنها برخلاف بیعت است و آن را شکستن پیمان الهی دانست. امام (ع) تلاش کرد آنان را از جنگ باز دارد و فتنه را پیش از آغاز مهار کند (ابن اثیر، ۲۰۱۲: ۵۹۶/۲-۵۹۷؛ ابن خلدون، ۱۳۸۳: ۵۸۸/۲-۵۸۹) حتی در هنگام مواجهه نظامی، امام از مالک اشتر خواست با نیروهای دشمن وارد جنگ نشود مگر اینکه آنها آغازگر نبرد باشند. این منش نشان می‌دهد که گفت‌وگو برای امام نه تاکتیکی موقت، بلکه اصل بنیادین در حکمرانی و مواجهه با مخالفان بود (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴: ۲۳۱/۱). در برابر عهدشکنانی مانند طلحه و زبیر که با وجود بیعت قبلی، دست به مخالفت زدند، امام به حکم شرعی وفای به بیعت استناد می‌کند. در خطبه ۱۷۳ نهج البلاغه، به روشنی آمده است: «شما با من بیعت کردید، نه از روی اکراه بلکه با رضایت قلبی. پس اکنون که پیمان شکسته‌اید، به گمان چه حقی؟!» این سخن امام، نشان‌دهنده حجتی فقهی در اسلام است که بر لزوم وفای به عهد تأکید دارد، و همچنین حجتی تاریخی است که یادآور بیعت داوطلبانه آنان در آغاز خلافت است.

نمونه دیگر دعوت به گفت‌وگو، رفتار امام علی (ع) با خوارج است. امام آنان را به دلیل باورهایشان تعقیب نکرد، اجازه فعالیت اجتماعی به آنان داد و حقوق آنان را از بیت‌المال قطع نکرد. آن امام، بارها با خوارج مناظره کرد (ابن اثیر، ۲۰۱۲: ۶۸۵/۲). با آنان نماز گزارد، در جمعشان سخن گفت و زمانی با آنان برخورد نظامی کرد که خود دست به شمشیر بردند و به ترور و شورش مسلحانه اقدام کردند. امام (ع)

خطاب به خوارج فرمود: «شما را از سه حق محروم نمی‌کنم: نماز با شما می‌خوانم، از بیت‌المال سهم‌تان را می‌دهم و تا زمانی که دست به شمشیر نبرده‌اید، با شما نمی‌جنگم» (خطبه/۱۲۷).

برخورد امام علی (ع) با معاویه نمونه دیگری از این دست است. آن حضرت در اوج اختلاف با معاویه، با ارسال نامه‌هایی سراسر پند و نصیحت، حق‌طلبی و استدلال کوشید تا معاویه و مردم را آگاه سازد. این نامه‌ها علاوه بر نشان دادن خلق نیکوی امام(ع)، بازتابی از راهبرد سیاسی ایشان برای مدیریت بحران‌ها بدون جنگ و خشونت است. (ابن‌خلدون، ۱۳۸۳: ۵۹۸/۱؛ سبط ابن‌جوزی، ۱۴۳۴: ۱۳۰/۶-۱۳۱؛ ابن‌کنیر، ۱۴۱۳: ۲۳۰/۷). امام (ع) با بیانی خردورزانه و همراه با حکمت، معاویه را به پذیرش حق، پیروی از قرآن و اتحاد با امت اسلامی دعوت کرد (نامه/۶). در همین نامه امام علی (ع) چنین استدلال می‌کند: «تو خوب می‌دانی که من به پیامبر(ص) از تو نزدیک‌ترم و از حیث قرابت، پیشگامی، و پیروی از سنت او از تو سزاوارتر به خلافت هستم» (نامه/۶). این موضع‌گیری امام، حجتی شرعی است، زیرا به ملاک‌هایی چون تقوا، علم و سابقه در دین اشاره دارد، و به تاریخ اسلام مستند است که در آن امام علی (ع) در تمام میدان‌های جنگ، مشورت، و دفاع از دین در کنار پیامبر اکرم (ص) بود.

امام همچنین در پاسخ به اعتراضات عوام یا نخبگان دنیازده، به‌جای تکیه بر رأی اکثریت، معیار «حق» را مطرح می‌کند و بر این باور است که شناخت حق با افراد به دست نمی‌آید بلکه باید حق را شناخت تا اهل آن را بشناسی. (حکمت/۲۶۲) این بیان، تفسیر قرآنی جایگاه حق در شریعت اسلام است که خداوند می‌فرماید: فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ (یونس/۳۲). امام با این بیان، منشأ مشروعیت خود را تطابق با حق الهی می‌داند، نه مقبولیت ظاهری میان گروهی خاص.

ب) بهره‌گیری از صبر

صبر استراتژیک امام، جلوه‌ای دیگر از این روش بود. صبر حضرت علی(ع) در رخداد سقیفه و در روزگار سه خلیفه نخست، مصداق روشنی از این راهبرد است. آن حضرت با اینکه خود را شایسته‌تر می‌دانست، اما برای جلوگیری از تفرقه امت و از بین رفتن اصل اسلام، صبر پیشه کرد و سکوت اختیار نمود. ایشان در خطبه‌ی شقشقیه، این صبر را چنین توصیف می‌کند: «صبر کردم در حالی که در چشمم خار بود و در گلویم استخوان گیر کرده بود» (خطبه/۳). این صبر، نشانه‌ای از آینده‌نگری و ترجیح مصلحت امت بر منفعت فردی بود. به همین دلیل بهترین بندگان از نظر وی کسانی بودند که «چون مبتلا شوند صبوری کنند و چون خشمگین شوند درگذرند.» (مسعودی، ۱۴۲۱: ۴۳۱/۱).

امام علی(ع) حتی در جنگ صفین که دشمن صریحاً در برابر او صف‌آرایی کرده بود، دست به اقدامی پیش‌گیرانه زد و پیش از آغاز جنگ، نامه‌ای به معاویه نوشت و او را به اطاعت از خلافت اسلامی دعوت کرد (ابن‌اثیر، ۲۰۱۲: ۶۲۹/۲؛ مسعودی، ۱۴۲۱: ۳۸۱/۱). این نامه، با زبانی نرم و مؤدبانه و یادآوری عقلانیت، ایمان و مصالح مسلمانان می‌کوشد از آغاز جنگ جلوگیری کند. معاویه اما پاسخ منفی داد، و این نشان می‌دهد که روش امام علی(ع) در وهله نخست همواره اقتناع و تبیین بوده است (نامه/۶).

این رویکرد نرم و صبورانه امام(ع)، ریشه در تعالیم پیامبر اسلام(ص) دارد که می‌فرمود: «رهبری و امامت، شایسته و سزاوار کسی نیست مگر اینکه از سه خصلت برخوردار باشد، تقوا و نیروی درونی که او را از گناهان باز دارد، بردباری و حلمی که به سبب آن غضبش در اختیارش باشد و رهبری نیکو و پسندیده بر مردم به طوری که مانند پدری مهربان برای آنها باشد» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ۱: ۴۰۷). امام علی(ع) به عنوان پرورش‌یافته مستقیم مکتب نبوی، این سنت را در حکومت‌داری به اجرا گذاشت. در واقع، صبر امام علی(ع) نه از موضع ضعف، بلکه از موضع قدرت اخلاقی، عقلانیت سیاسی، و بصیرت دینی بود. او به‌جای آنکه جامعه را به زور آرام کند، تلاش می‌کرد با ارشاد، اقناع و تبیین، جامعه را از درون اصلاح کند. این روش در تضاد کامل با رفتار معاویه بود که با پول، تهدید، و جنگ روانی حکومت می‌کرد. نتیجه اینکه حکومت علی(ع) هرچند کوتاه، اما سرشار از آموزه‌های عمیق اخلاقی و مدیریتی است که امروز نیز می‌توانند راه‌گشای جوامع اسلامی باشند. (جعفریان، ۱۳۸۲: ۳۵۴) امام پیش از جنگ جمل از شروع به آن نهی می‌کرد مگر اینکه برای جنگ دلیل روشنی پدید آید و دستور داد اسیران را نکشند، مجروحان را تیمار کنند و با شکست‌خوردگان با کرامت برخورد شود (ابن خلدون، ۱۳۸۳: ۵۹۰/۱؛ ابن اثیر، ۲۰۱۲: ۵۹۹/۲). این روحیه، امروز نیز به عنوان الگویی در مدیریت بحران و حل تعارضات در جامعه اسلامی شناخته می‌شود.

۲-۱-۲. مدیریت اعتراضات نظامی و جنگ‌های داخلی

در دوران حکومت امیرمؤمنان (ع) سه جنگ تمام عیار رخ داد و در ماه‌های پایانی حیات آن حضرت یورش‌های نامنظمی از نقاط مختلف علیه پهنه تحت فرمانروایی امام علی (ع) و مردم آن سرزمین‌ها شکل گرفت که در نگاه تاریخ‌نگاران اسلامی به غارات مشهور شده است. امام (ع) متناسب با ماهیت هر جنگ و شخصیت‌شناسی دقیق حاضران در جنگ و انگیزه‌ها، علقه‌ها و علاقه‌های آنان پاسخی شایسته داد.

الف) جنگ جمل

تنها پس از چند ماه از روی کار آمدن امام علی(ع) در سال ۳۶ هجری نخستین جنگ داخلی میان مسلمانان با تحریک گروهی معروف به ناکثین به معنای پیمان‌شکنان برپا شد (نویری، بی تا، ۲۰: ۳۶). شورش ناکثین در دوران خلافت امام علی(ع)، یک رفتار جمعی خشونت‌آمیز و هنجارشکن و فرآیندی ناسازگار با تعادل اجتماعی بود این شورش به پیشنهاد و تحریک طلحه و زبیر و رهبری عایشه شکل گرفت و مهم‌ترین انگیزه‌های سران جریان ناکثین در ایجاد شورش عبارت بود از: ریاست‌طلبی، سودجویی، دنیاگرایی و عدم تحمل عدل علوی (حمیدیان و همکاران، ۱۴۰۰: ۵۷).

پس از خلیفه سوم، جمعیت زیادی که طلحه و زبیر نیز در میان آنان بودند، به خانه حضرت علی(ع) هجوم بردند تا با وی بیعت کنند. پس از اصرار زیاد، حضرت علی(ع) پذیرفت. زبیر در این واقعه به همراهی طلحه، بیعت مهاجران را تضمین کرد، اما دیری نپایید که از نظر خود برگشت و به مخالفت با خلافت حضرت علی (ع) برخاست. (یعقوبی، بی تا، ۱۶۷/۲ و ۱۶۹) چرا که امام در همان روزهای ابتدایی

حکومت دستور دادند بیت‌المال به صورت مساوی بین همه تقسیم شود در صورتی که آنان در زمان عثمان صدهزار صدهزار دینار دریافتی داشتند (بهبودی، ۱۳۷۹: ۹۲). افزون بر این، طلحه و زبیر به امید رسیدن به خلافت یا دستیابی به موقعیت ممتاز در حکومت امام علی (ع)، در ماجرای قتل عثمان نقش کاملی داشتند. کمترین انتظار آنها این بود که حضرت علی(ع) فرمانداری کوفه و بصره را به آنها بسپارد (دینوری، ۱۴۱۰ق: ۷۱/۱). از این رو، آن دو برای رسیدن به آمال دیرینه خود به بهانه عمره از مدینه به مکه رفتند. به صراحت بیعت با امام (ع) را انکار می‌کردند و می‌گفتند: بر گردن ما بیعتی نیست، چون با اکراه بیعت کرده بودیم (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق: ۳۳۲/۱؛ ابن‌اثیر، ۲۰۱۲: ۵۹۷/۲).

برخلاف شیوه معمول فرمانروایان، امام علی (ع) هیچ کسی را با اجبار به حضور در جنگ وادار نکرد. امام (ع) هنگام عبور از کوفه در نامه‌ای به آنها چنین نوشت: در این فتنه تامل کنید اگر حق با من است یاری‌ام کنید و اگر چنین نیست مرا منصرف کنید (نامه/۵۷). زمانی که عبدالله ابن عباس متوجه شد که امام علی(ع) با علم به پیمان شکنی و فتنه انگیزی طلحه و زبیر به رفتنشان به حج عمره رضایت داده است به امام (ع) گفت: حال که هدف آنان به این اندازه روشن چرا اجازه عمره به آنان دادید؟ آیا بهتر نبود که آن دو را دستگیر می‌کردید که مسلمانان از شر آن دو آسوده می‌شدند؟ امام علی(ع) فرمود:

«يَا ابْنَ عَبَّاسٍ، أَتَأْتُرُونِي أَنْ أَبْدَأَ بِالظُّلْمِ وَ بِالسَّيِّئَةِ قَبْلَ الْحَسَنَةِ وَ أَعَابِبَ عَلَى الظَّنِّهِ وَ التُّهْمَةِ وَ أَخَذَ بِالْفِعْلِ قَبْلَ كُونِهِ؟ كَلَّا، وَ اللَّهُ لَا عَدْلَ عَمَّا أَخَذَ اللَّهُ عَلَيَّ مِنَ الْحُكْمِ بِالْعَدْلِ وَ لَا الْقَوْلِ بِالْفَضْلِ» (طبرسی، ۱۴۲۴ق: ۳۴۱/۱)

ای پسر عباس آیا مرا فرمان می‌دهی که آغازگر ستم و بدی باشم پیش از آنکه نیکی نمایم و بر اساس گمان و تهمت مجازات کنم و به اقدام صورت نگرفته کسی را دستگیر سازم هرگز به خدا سوگند هیچگاه از پیمانی که خداوند برای داوری به عدالت و ابراز حقیقت از من گرفته است عدول نخواهم کرد.

امام(ع) نامه‌هایی جداگانه به طلحه، زبیر و عایشه نوشت و از آنان خواست دست از مخالفت بردارند. (ابن‌اعثم کوفی، ۱۴۰۶ق، ۱: ۴۶۸) تمامی این رایزنی‌ها و نامه‌نگاری‌های امام با صبر و تحمل انجام می‌شد؛ به گونه‌ای که آن حضرت درباره پیمان‌شکنان جمل می‌فرماید:

«إِنَّ هَؤُلَاءِ قَدْ تَمَأَلَوْا عَلَيَّ سَخَطَةَ إِمَارَتِي وَ سَأَصْبِرُ مَا لَمْ أَخْفِ عَلَى جَمَاعَتِكُمْ، فَإِنَّهُمْ إِنْ تَمَمُوا عَلَيَّ فَيَالَةَ هَذَا الرَّأْيِ انْقَطَعَ نِظَامُ الْمُسْلِمِينَ، وَ إِنَّمَا طَلَبُوا هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَدًا لِمَنْ أَفَاءَهَا اللَّهُ عَلَيْهِ فَأَرَادُوا رَدَّ الْأُمُورِ عَلَيَّ أَدْبَارَهَا. وَ لَكُمْ عَلَيْنَا الْعَمَلُ بِكِتَابِ اللَّهِ تَعَالَى وَ سِيرَةِ رَسُولِ اللَّهِ (صلى الله عليه وآله) وَ الْقِيَامِ بِحَقِّهِ وَ النَّعْشِ لِسُنَّتِهِ» (خطبه/۱۶۹)

اینان دست اتحاد به هم داده‌اند و به خلاف من برخاسته‌اند، زیرا از حکومت من ناخشنودند و من صبر می‌کنم تا آنگاه که بترسم که صبر من اختلاف و افتراق شما را در پی داشته باشد. اگر این اندیشه را که در سر دارند، به پایان برند، نظام کار مسلمانان از هم گسیخته‌گردد. اینان طالبان دنیا هستند، زیرا بر کسی که خداوند حکومت را بر عهده او نهاده است رشک می‌برند و می‌خواهند کارها را بر مسیر جاهلیت گذشته اندازند. شما را برما حقی است و آن عمل کردن است به کتاب خدای تعالی و سیرت رسول الله (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و قیام به ادای حق و برپای داشتن سنت او.

امام (ع) به هدف صلح با ناکثین به سوی آنان حرکت کرد. به گزارش طبری، زمانی که امام علی (ع) به سوی بصره حرکت کرد ابن رفاعه گفت: ای امیرمؤمنان چه تصمیمی دارید؟ امام فرمود: اگر جواب دهند، نیت و قصد ما صلح است و اگر قبول نکردند، آنها را با عذرشان رها می‌کنیم و مطالباتشان را می‌دهیم و صبر می‌کنیم. تا زمانی که به ما کار نداشتند با آنان کار نداریم و اگر آنها ما را رها نکردند خویشتن داری می‌کنیم و از خود دفاع خواهیم کرد (طبری، ۱۳۸۷ق: ۴/۴۷۹). امام (ع) با ارسال پیام‌های مکرر، از هیچ تلاشی برای صلح با اهل جمل فروگذار نکرد. آن حضرت تا سه روز با ارسال نامه از اصحاب جمل خواست که بازگردند اما بعد اینکه آنها پاسخ مثبتی ندادند فرمود: مردم من این گروه را زیر نظر داشتم تا شاید از کار زشت خود پشیمان شوند. آرزوهای نفسانی آنان را به امیدهای باطل دل خوش کرده به آنها وعده‌های فریبنده می‌دهد. خدایا امروز هرگونه خواستی شر آنان را از من دفع کن. (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۷۸ق: ۱/۳۰۶) امام علی (ع) با سر برهنه، بدون آنکه لباس و اسلحه جنگی به سوی طلحه و زبیر آمد تا نشان دهد که خواستار صلح است. زبیر همراه با سلاح و تجهیزات جنگی به سوی امام آمد. امام علی (ع) دست در گردن زبیر انداخت و او را در آغوش کشید. ولی زبیر به جنگ با امام یقین داشت و تا جایی ادامه داد که کشته شد و مرگ او برای امام (ع) که دوستی‌ها را در نظر می‌گرفت دردناک بود (جرdaq، ۱۳۷۹، ۱: ۱۵۷ و ۱۵۸).

وقتی حضرت یقین پیدا کرد که آنان جز جنگ به چیزی نمی‌اندیشند، یاران خود را مجهر و آماده ساخت و حتی پس از شروع تیراندازی اصحاب جمل، به یاران خویش فرمود: «تیری نیفکنید، با نیزه مزیند و شمشیر نکشید مگر اینکه معذور باشید». تمام تلاش امام جلوگیری از جنگ یا دست ممانعت از کشتن شدن زیاد نیروهای طرفین جنگ بود. امام (ع) با حضور در میدان نبرد و تقسیم سپاهیان به گروه‌هایی مختلف زمینه رقابت برای پیروزی را در میان نیروهای خود تقویت می‌کرد

امام علی (ع) مدام به یاران خویش گوشزد می‌کرد که تا زمانی که آنان آغازگر جنگ نبودند با آنان نجنگید، زخم خورده‌ای را از پا درنیابید و چون گریختند آنان را تعقیب نکنید، موضع ستر کسی را آشکار مسازید، چون به قرارگاه آنان رسیدید پرده دری نکنید، وارد خانه‌ای نشوید و از اموال ایشان چیزی نیگیرید. مبادا زنی را آزار دهید و او را برانگیزید، گرچه به ناموس شما ناسزا گویند و امیران و صالحان شما را دشنام دهند. (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴: ۶/۲۲۸) با اینکه امام (ع) در این جنگ پیروز شد اما از این پیروزی شادمان نشد. آن حضرت بر کشته شدگان دو طرف نماز خواند. پس از جنگ جمل امام علی (ع) در مسجد بصره و کوفه حرف‌های مخالفان را آزادانه شنید، تندیه‌ها را تحمل کرد و به تک تک پرسش‌ها، تهمت‌ها و شایعات پاسخ داد. این کار تأثیر زیادی در هدایت دل‌های مخاطبان داشت به گونه‌ای که یکی از حاضران جلسه که از مریدان عثمان بود گفت: ای امیر مؤمنان تا کنون دچار شک و تردید بودم اما اکنون هدایت شدم (طبری، ۱۳۸۷ق: ۵۱۳). امام سپاهیان خود را از برداشتن غنائم جنگی منع کرد و در سخنانی به سرزنش مردم پیمان‌شکن بصره پرداخت (کلام/۱۳؛ جعفریان، ۱۳۹۱: ۳۷).

امام همه اموال باقی مانده در میدان جنگ را در مسجد بصره گرد آورد و فرمان داد تا هر کسی اموال خود را برگردد و با بزرگواری و نهایت احترام همسر رسول الله (ص) را با امکانات کامل و تعدادی نگهبان زن که پوشش مردانه داشتند از بصره روانه مدینه کرد و تا مسافتی او را مشایعت نمود (مسعودی، ۱۴۲۱ق: ۳۷۰/۲؛ سبط ابن جوزی، ۱۴۳۴: ۱۷۸/۶).

ب) جنگ صفین

معاویه سال‌های طولانی حاکم شام بود و برای خود حکومتی مستقل فراهم کرده بود. از سویی، خلفای پیشین هیچ نظارتی بر شام نداشتند و قدرت معاویه روز به روز افزون و از معیارهای حکومت اسلامی دور شده بود. از سوی دیگر، مردم شام حاکمی جز یزید و معاویه ندیده بودند و با سیره پیامبر (ص) و شیوه حکومتی امام علی(ع) آشنایی نداشتند و به حکومت معاویه وفادار بودند. امام علی (ع) تصمیم گرفت معاویه را از حکومت شام عزل کند زیرا او هیچ‌گاه با اهداف و آرمان‌های امام علی(ع) همسو نبود.

معاویه در جریان شورش بر عثمان بسیار با احتیاط عمل کرد، از موقعیت استفاده کرد و توانست با استناد به شورشیان جمل، فرصت تبلیغاتی خوبی به دست آورد و با ارائه تحلیل‌های نادرست درباره قتل عثمان، امام (ع) را دل و ذهن مردم، مقصر جلوه دهد. او که سودای خلافت جامعه اسلامی را در سر می‌پروراند عمداً به یاری عثمان نشتافت تا با قتل او زمینه حکومت خود را فراهم کند (طبری، ۱۳۸۷: ۳۴۳/۴؛ ابن کثیر، ۱۴۱۳: ۲۳۰/۷).

فضاسازی‌های معاویه باعث شد شامیان افزون بر متهم دانستن امام (ع) در قتل عثمان، آن حضرت را مخالف صحابه و همسر پیامبر اکرم (ع) بدانند. با این زمینه‌چینی، معاویه پس از جنگ جمل با دلگرمی دادن به مردم شام، شورش و مقابله خود را علیه امام علی (ع) آغاز کرد. امام پیش از تصمیم به جنگ، نامه‌هایی به معاویه نوشت و کوشید او را از رخداد‌های پیش رو آگاه کند تا با تفکر در عاقبت جنگ، راهی را انتخاب کند که مردم دو طرف دچار مشکل نشوند (نامه/ ۶، ۱۰، ۱۷، ۳۷، ۴۸، ۴۹، ۵۵). محور اصلی نامه‌ها و ادعاهای معاویه اتهام به امام علی (ع) به شرکت ایشان در قتل عثمان و پناه دادن قاتلان عثمان بود (پیشوایی، ۱۳۹۳: ۲۹۱). او که از بیعت مردم شام با خود مطمئن بود در نامه‌ای به امام (ع) اعلان جنگ داد و چنین نوشت: شامی‌ها با تو خواهند جنگید مگر اینکه قاتلان عثمان را به آنها تحویل دهید. سپس خلیفه مسلمانان با شورای آنان انتخاب خواهد شد. (دینوری، ۱۹۶۰م: ۱۰۱/۱) امام (ع) با آماده کردن سپاه، نماینده‌ای برای گفتگو با معاویه فرستاد (ابن‌اعثم الکوفی، ۱۴۰۶ق: ۴۴/۳؛ ابن‌خلدون، ۱۳۸۳: ۵۹۸/۱؛ ابن کثیر، ۱۴۱۳: ۲۵۱/۷) و به سپاهیان سفارش کرد که آغازگر جنگ نباشند (نامه/ ۱۴). امام بعد از ارسال نامه‌های زیاد و ناامیدی از تمکین معاویه، مردم را جهت مقابله با معاویه فراخواند که شهرهای مرزی عراق را مورد تجاوز و غارت قرار داده بود. معاویه سپاهیان خود را گرد آورد و رود فرات را بر لشکر امام بست. با همه تلاش‌های امام (ع) برای جلوگیری از آغاز نبرد، جنگ از سوی لشکر معاویه آغاز شد. (عزیزی، ۱۳۹۹، ص ۱۱۲) در یکی از آخرین روزهای جنگ، چنان نبرد سخت شد که از نماز صبح تا نیمه شب ادامه یافت که این شب را لیلۃ الهزیر نامیده‌اند (نوبری، بی تا، ۷۳/۲۰؛ سبط ابن جوزی، ۱۴۳۴:

۲۸۳/۶). جنگ از نیمه آن شب آغاز و تا ظهر فردا به درازا کشید که امام (ع) فرمود: جز یک نفس از دشمن نمانده است (کلام/۶۶). معاویه که خود را در یک قدمی شکست می‌دید و می‌دانست به زودی سپاه امام پیروز این مبارزه خواهد شد، برای رهایی از این شکست به حيله و تزویر متوسل شد. سرانجام برای ایجاد شکاف و اختلاف بین سپاهیان به پیشنهاد عمرو بن عاص قرآن بر سر نیزه کردند (المنقري، ۱۳۸۲ق: ۴۷۶؛ مسعودی، ۱۴۲۱: ۴۰۰/۱).

با این ترفند، در میان سپاه امام اختلاف افتاد و سخنان امام (ع) اثری در حفظ اتحاد علیه دشمن نداشت. قاریان و عابدان ساده‌اندیش سپاه امام (ع) تحت تأثیر تبلیغات ظاهری لشکر معاویه از امام خواستار توقف جنگ شدند. ساده‌اندیشی برخی اصحاب، فریبکاری معاویه، کشته‌شدن بسیاری از یاران ویژه پیامبر (ص) مانند عمار و کشته‌شدن باقی شیعیانش، به ناچار امام (ع) را مجبور به توقف جنگ ماجرای حکمیت کرد (مسعودی، ۱۴۲۱: ۴۰۳/۱؛ ابن‌خلدون، ۱۳۸۳: ۶۰۷/۱). ماجرای حکمیت بر خلاف تمایل امام و به اصرار ظاهراندیشانی که زود پشیمان شدند، بزرگترین ضربه را به حاکمیت سیاسی امام علی (ع) وارد کرد و مهم‌ترین نتیجه حکمیت برای شامیان بود که پس از آن مردم شام معاویه را امیرالمومنین نامیدند (جعفریان، ۱۳۹۱: ۴۸). پس از نمایان شدن فاجعه سیاسی که خوارج در صفین به بار آورده بودند، به جای پذیرش خطای خود به امام علی (ع) ایراد گرفتند. امام با مدارا در برابر اعتراضات و بی‌احترامی‌های خوارج و پاسخ مستدل به سوالات و شبهات آنان توانست برخی را به عقب نشینی از مواضع خود وادارد، اما گروهی از امام (ع) خواستند از خطای خود توبه کند و از حکمیت برگردد و امام (ع) در پاسخ به آنان فرمود: من همین را از شما خواستم ولی شما بر من شوریدید (خطبه/ ۳۵ و ۳۶) و ناچار با آنان قرارداد بستیم و خداوند می‌فرماید: وَأَوْفُوا بَعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ وَلَا تَنْقُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا (نحل/ ۹۱) (دلشاد تهرانی، ۱۳۹۱: ۷۴۰). پس از پایان جریان صفین امام در نامه‌ای به مناطق مختلف اسلامی به تشریح این رخداد و اقدامات خود در این باره پرداخت (نامه/ ۵۸).

ج) جنگ نهروان

از دل ماجرای صفین در سال ۳۷ هجری فتنه‌ای پدید آمد و شماری از اصحاب امام علی (ع) که بیشتر حافظ و قاری قرآن بودند از مسیر حق و عدل خارج شدند و در شمار مارقین درآمدند. منطقه نهروان در نهم صفر ۳۸ هجری شاهد جنگی عقیدتی بود؛ دو گروهی در برابر یکدیگر قرار گرفتند که هر دو بر عقیده خود یقین داشتند. امام (ع) در چهار بازه زمانی خطاب به خوارج یا در موضوع آنان سخنانی بیان فرمودند یا نامه‌هایی نگاشتند:

- ✓ از آغاز پافشاری خوارج به پذیرش حکمیت تا پشیمانی از پذیرش؛
- ✓ از پشیمانی خوارج از پذیرش حکمیت تا نخستین قتل تکفیری آنان؛
- ✓ از نخستین قتل تکفیری خوارج تا پایان جنگ نهروان؛
- ✓ پس از پایان جنگ نهروان. (بحرالعلومی و همکاران، ۱۴۰۲: ۸۲)

امام علی(ع) در آغاز برای چندمین بار بر مخالفت خود با حکمیت و پیامدهای آن و بی توجهی اصحاب در آن زمان (خطبه/۳۶) تأکید کرد. آن حضرت در نشست‌های خصوصی با رهبران خوارج شرکت کرد و کوشید با استدلال و پاسخ به شبهه‌ها آنان را به راه راست بازگرداند (ابن‌خلدون، ۱۳۸۳: ۱۱۱/۱؛ مجلسی، ۱۳۶۲: ۵۷۲/۳۲). اما اثری نداشت و امام ناگزیر از پاسخ نظامی به خوارج بود؛ با این همه، با سپاه خود در برخورد با خوارج نهروان چنین فرمود: اگر ساکت ماندند ما آنها را به حال خود می‌گذاریم، اگر سخن گفتند ما با آنها سخن می‌گوییم و اگر بر ما جنگ کردند با آنها می‌جنگیم (یعقوبی، بی‌تا، ۳۵۲/۲؛ ابن‌کثیر، ۱۴۱۳: ۲۸۵/۷) آن حضرت با نوشتن نامه‌ای به خوارج آنها را دعوت به بازگشت کرد ولی خوارج امامت امام علی(ع) را نمی‌پذیرفتند. امام (ع) سپاه را تجهیز کرد و همچون دیگر جنگها از اصحاب خود خواست تا آغازگر جنگ نباشند (دینوری، ۱۹۶۰م: ۲۰۶). حتی پرچم امان را به ابویوب انصاری داد تا فریاد زند: هر کس زیر این پرچم یا به کوفه رود در امان است (ابن‌کثیر، ۱۴۱۳: ۲۸۹/۶). بسیاری برگشتند ولی گروهی از سپاهیان که به جنگ مصمم بودند به سپاه امام علی(ع) هجوم آوردند اما یاران امام(ع) پایداری کردند و در زمانی کوتاه خوارج را شکست دادند. پس از جنگ امام(ع) فرمود: شیطان گمراه کننده و نفس اماره آنان را با آرزوها فریب داد و راه گناه را به روی آنها باز کرد، به آنها وعده پیروزی داد و به جهنم فرستاد (حکمت/۳۲۳).

روش امام در برخورد با خوارج بر ملایمت و نرمش و به هدف هدایت و راهیابی به حق استوار بود. با تمامی ویژگی‌های منفی خوارج و مقابله آنان با اندیشه‌های علوی و حکومت عدالت محور آن حضرت، امیر مؤمنان (ع) نه آنان را مسجد و عبادت و تبلیغ اندیشه‌هایشان منع کرد و نه از درآمد عمومی محروم ساخت، (خطبه/۱۲۷) تنها زمانی که اقدام مسلحانه انجام دادند با آنها مقابله کرد (طبری، ۱۳۸۷ق: ۷۳/۵). داستان خوارج شگفت‌انگیزترین و دردناک‌ترین حادثه‌ای است که در دوران خلافت امام علی(ع) رخ داده است. طلحه و زبیر حکومت می‌خواستند و معاویه به خلافت چشم داشت؛ اما خوارج شب زنده‌دار و قاری قرآن بودند و پیشانی‌های آنان اثر سجده داشت. بیشتر آنان حضرت علی(ع) را به خوبی می‌شناختند ولی تا پای جان در عقیده باطل خود مقابل امام علی(ع) ایستادند (شهیدی، ۱۳۷۷: ۱۳۹ و ۱۴۰). در باور امام خوارج با جنگ نهروان از میان نرفتند و در میان هر نسلی و در هر عصری این اندیشه حضور و بروز دارد (خطبه/۶۰)؛ هر کجا جزم اندیشی، ظاهرگرایی و تعصب بر دیدگاهی باطل و در برابر حق آشکار باشد می‌توان ردپایی از اندیشه خوارج را دید.

د) دوران غارات

پس از جنگ صفین و هنگام درگیری امام (ع) با خوارج، معاویه در راستای مقابله با حکومت امام علی(ع) مشکلات زیادی را برای آن حضرت به وجود آورد. او با نامه و هدیه‌های فراوان سران کوفه را از همراهی با امام (ع) منصرف کرد. با به شهادت رساندن مالک اشتر توانست مصر را از حوزه حکمرانی امام (ع) جدا کند و برای کاهش امنیت اجتماعی و تضعیف نیروی نظامی امام (ع) دست به یورش‌های نامنظم فراوانی زد که در تاریخ به غارات مشهور است (ابن‌اثیر، ۲۰۱۲: ۷۲۴/۲-۷۲۸-؛ مسعودی، ۱۴۲۱: ۴۲۰/۱).

هدف معاویه از این کار، براندازی حکومت امام علی (ع) بود. با اینکه عمده این یورش‌های نامنظم با فداکاری و رشادت یاران امام سرکوب شد اما اثر منفی خود را بر جامعه و حکومت امام (ع) باقی گذاشت. این هجمه‌های پیاپی به پایین آمدن امنیت اجتماعی و کاهش نیروی نظامی امام (ع) به دلیل کشتار شیعیان منجر شد و چنین وانمود کرد که آن حضرت توانایی برقراری آرامش در سرزمین تحت سلطه خود و حتی نزدیک مرکز خلافت را ندارد. در میان قبایل مختلف رعب و وحشت ایجاد کرد و با غارت بیت‌المال و اموال مردم به تضعیف بنیه اقتصادی حکومت انجامید.

امام علی که به خوبی از اهداف تهاجمات غارت‌های معاویه آگاهی داشت برای سرکوبی این شورش‌ها تلاش وسیعی را آغاز کرد برای مردم کوفه سخنرانی کرد و سرانجام شیعیان اعلام آمادگی کردند و امام (ع) با پشتکار تمام لشکر خود را بسیج کرد (منتظرالقائم، ۱۳۸۹: ۹۸ و ۹۹).

۳-۱-۲. اصلاح ساختار اداری و اقتصادی گامی در جهت کاهش نارضایتی‌ها

الف) عدالت در توزیع بیت‌المال

از نگاه امام علی (ع)، عدالت، سنگ آسیای خلافت و حکومت است. ایشان عدالت را نه در عرصه اقتصادی بلکه در تمامی زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی لازم می‌دانست و از آن کوتاه نمی‌آمد. عدالت در توزیع بیت‌المال یکی از برجسته‌ترین شاخصه‌های حکمرانی امام علی (ع) بود؛ مسئله‌ای که نه تنها برآمده از آموزه‌های قرآنی و سنت نبوی بود، بلکه از اصلی‌ترین عوامل بروز مخالفت با حکومت علوی به شمار می‌رفت. امام علی (ع) به محض به‌دست‌گیری خلافت، شیوه توزیع بیت‌المال را تغییر داد و برخلاف خلفای پیشین، آن را بر مبنای عدالت و مساوات استوار کرد. در خطبه ۱۵ نهج‌البلاغه امام صراحتاً اعلام می‌دارد که هیچ‌گونه تبعیض در تقسیم اموال عمومی را نمی‌پذیرد و همه مسلمانان را در بیت‌المال سهیم می‌داند و اگر مالی از اموال عمومی مردم کابین زنان شده باشد آن را بازپس خواهیم گرفت. در جایی دیگر تأکید می‌کند: «اگر مال از آن خودم بود، به‌طور مساوی میان مردم تقسیم می‌کردم، تا چه رسد به مالی که مال خداست» (خطبه/۱۲۶).

عدالت اقتصادی از منظر امام علی (ع) تنها به توزیع مساوی اموال محدود نمی‌شد، بلکه پیشگیری از تجمع ثروت در دستان خاص و جلوگیری از فقر عمومی نیز بخشی از آن بود. این نگاه با سیاست‌های اقتصادی و اجتماعی خلفای گذشته، به‌ویژه خلیفه سوم که منابع مالی عمده را در اختیار اقوام خود قرار داده بود، تفاوت چشمگیری داشت. همین تفاوت‌ها بود که در نهایت زمینه‌ساز نارضایتی‌های گسترده‌ای از سوی طبقات مرفه و قدرتمند جامعه شد.

۴-۱-۲. عزل کارگزاران فاسد و نظارت بر عملکرد مسئولان

یکی از راهکارهای عملیاتی امام علی (ع) در مواجهه با اعتراضات، عزل کارگزاران فاسد و جایگزینی آن‌ها با نیروهای صالح و امین بود. امام علی (ع) بر این باور بود که هرگونه فساد در بدنه حکومت، موجب بی‌اعتمادی مردم، زوال مشروعیت سیاسی و اختلال در عدالت اجتماعی خواهد شد و نخستین گام در این مسیر، پاک‌سازی ساختار اداری و اجرایی از عناصر ناسالم است. در کنار این اقدام، همواره کارگزاران را به

رعایت امانت‌داری و پرهیز از دنیاطلبی سفارش می‌کرد و از آنان می‌خواست تا هرگونه انحراف مالی و اداری را گزارش دهند. در نامه‌ای به ابن عباس نوشت: «همانا بهترین چشم برای والی، چشمی است که در آن عدالت ببیند و زبانش که از حق سخن گوید. اگر مردم سَرّی را از تو پنهان کردند که به فساد نزدیک است، و تو بدان آگاهی یافتی، آن را اصلاح کن» (نامه/۵۰)

در حکومت امام علی(ع)، مسئولان و کارگزاران نه تنها پاسخ‌گوی اعمال خود بودند، بلکه می‌بایست به صورت منظم به مردم گزارش می‌دادند و از اسراف، ریخت‌وپاش و رفتارهای اشرافی دوری می‌کردند. امام (ع) تأکید می‌کرد که والیان باید زندگی‌ای مشابه با ضعیف‌ترین اقشار جامعه داشته باشند و خود آن حضرت در عمل این‌گونه بود. برای نمونه، در نامه‌ای به اشعث بن قیس نوشت: «به من خبر رسیده که زمینی را بدون اجازه مسلمانان تصرف کرده‌ای و در آن خانه‌ای بنا کرده‌ای و بذر افشاندی... بدان، حق امام است که چیزی را از مسلمانان نپوشاند، جز رازی در جنگ» (نامه/۵). نامه آن حضرت به عثمان بن حنیف انصاری کارگزار شهر بصره نمونه‌ای دیگر از پرهیز دادن والیان از روح اشرافی‌گری و نشست و برخاست با یک طبقه خاص جامعه و فراموشی فرودستان است. (نامه/۴۵).

امام علی(ع) همچنین از ابزارهای عملی نظارت نیز بهره می‌برد. او افراد معتمدی را به عنوان ناظر پنهان یا آشکار به نواحی مختلف می‌فرستاد تا عملکرد والیان را زیر نظر بگیرند. امام (ع) این شیوه را در عهدنامه حکومتی خود با مالک اشتر نخعی به هنگام اعزام به مصر گوشزد نموده و او را به رعایت تقوا، عدالت، پرهیز از خویشاوندسالاری و نظارت مستمر کارمندان حکومت سفارش کرده است (نامه/۵۳). امام علی (ع) با ایجاد چنین ساختار نظارتی، زمینه‌ای را فراهم کرد که در آن مردم ناظر عملکرد حکومت بودند، کارگزاران زیر ذره‌بین دقیق پاسخ‌گویی قرار داشتند و حق جامعه برای آگاهی، پرسش و اعتراض به رسمیت شناخته شده بود. همین رویکرد موجب شد که حتی بسیاری از مخالفان امام (ع) با دیدن روش روشن‌گرانه و راست‌گفتاری و درست‌کرداری امام، به آن حضرت متمایل شوند.

۵-۱-۲. راهبردهای اخلاقی

الف) برخورد کریمانه و عفو عمومی دشمنان شکست خورده

یکی از برجسته‌ترین جلوه‌های اخلاق سیاسی امام علی(ع)، عفو و برخورد کریمانه پس از نبردهای خونین بود. پس از پایان جنگ جمل، امام (ع) با وجود قدرت بر برخورد قانونی شدید با شورشیان، عفو و گذشت را در پیش گرفت. به جای کشتن اسیران یا مصادره اموالشان، دستور به اکرام آنان داد. این روش امام برخاسته از روح بلند او و تعهد عمیقش به اخلاق اسلامی بود. بی دلیل نیست که آن حضرت مهربانی با مردم را پوششی برای دل حاکم و دوست داشتن آنان را سرمایه دل والی معرفی می‌کند (نامه/۵۳).

در واقعه صفین امام علی(ع) پس از پایان جنگ و بروز فتنه خوارج، بارها به این گروه فرصت داد تا از مواضع افراطی خود بازگردند. حتی پس از توطئه خوارج و تهدید امنیت جامعه، امام تا حد ممکن از برخورد نظامی پرهیز کرد و تنها زمانی که شمشیر آنان بر مردم فرود آمد، ناچار به نبرد شد (مطهری، ۱۳۸۶).

۳۱۱). این سیاست نشان می‌دهد که برخورد با دشمن، برای امام باید همراه با اخلاق، مدارا و فرصت‌دادن برای بازگشت باشد.

این منش کریمانه باعث شد که حتی برخی از دشمنان دیرینه امام(ع)، پس از مشاهده عدالت و بزرگواری او، تغییر موضع داده و به یاران ایشان پیوندند. این رفتار کریمانه نه تنها جنبه‌ی اخلاقی دارد، بلکه در مدیریت بحران نیز نقش کلیدی ایفا می‌کند؛ زیرا دشمن شکست‌خورده اگر احساس کرامت و امنیت کند، کمتر به فکر انتقام و شورش دوباره خواهد افتاد. این سیاست در عصر پر آشوب خلافت امام علی(ع)، به عنوان یک ابزار مهم در تثبیت آرامش و کاهش تنش‌ها عمل کرد. در بلندمدت نیز توانست به تقویت وحدت اجتماعی و کاهش خطرات ناشی از تفرقه و انتقام‌جویی کمک کند (سپهر، ۱۳۴۲: ۴۷۱).

ب) دعوت به تقوا، انصاف و همبستگی

تأکید بر رعایت تقوای الهی و تلاش برای همبستگی اقشار مختلف جامعه و برخورد منصفانه با امور از دیگر رویکردهای امام علی(ع) در اداره امور جامعه و برخورد با بحران‌ها و چالش‌های اجتماعی بود. ایشان همواره بر اهمیت تقوا، انصاف و همبستگی در زندگی فردی و اجتماعی تأکید می‌کردند و این اصول را به‌عنوان راهکارهای بنیادین برای ایجاد ثبات و پیشرفت در جامعه معرفی می‌کردند. انصاف برای امام علی(ع) نه تنها یک اصل اخلاقی بلکه یک اصل سیاسی و اجتماعی بود که باید در تعاملات رعایت می‌شد. ایشان در یکی از خطبه‌های خود در نهج‌البلاغه به این موضوع اشاره کردند و فرمودند: «در میان مردم به انصاف رفتار کن و برای آن‌ها به‌طور برابر و بدون تبعیض عمل کن» (خطبه/۲۲). در حکومت امام علی(ع)، انصاف به‌عنوان یک اصل محوری در توزیع بیت‌المال، عزل و نصب کارگزاران و برخورد با مخالفان، نمود پیدا می‌کرد.

دعوت به تقوا، انصاف و همبستگی در سیاست امام علی(ع) نه تنها موجب استقرار عدالت و اصلاحات اجتماعی در جامعه اسلامی شد، بلکه به‌عنوان یک راهبرد اخلاقی در مواجهه با بحران‌ها و چالش‌ها در تاریخ اسلام مورد توجه قرار گرفت. این ویژگی‌ها باعث شد تا امام علی(ع) به‌عنوان یک رهبر اخلاقی و سیاسی برجسته شناخته شود.

۳. نتیجه‌گیری

امام علی(ع) در دوران خلافت خود با مخالفت‌ها و اعتراضات پیچیده و گوناگون از سوی گروه‌ها و شخصیت‌های مختلف جامعه اسلامی روبرو بود که بر تعاملات سیاسی و اجتماعی آن دوره تأثیر گذاشت. نحوه بیان اعتراضات از سوی معترضین به امام علی(ع)، متنوع و گوناگون بود. یکی از پررنگ‌ترین و شدیدترین روش‌های اعتراض، بیان مخالفت‌ها به‌صورت علنی و جنگ‌های مسلحانه بود. جنگ‌هایی مانند جنگ جمل، صفین، نهروان و غارات. این نوع اعتراضات بیشتر بر مسائل سیاسی و منافع شخصی متمرکز بود و هر یک از این گروه‌ها می‌کوشیدند در میدان جنگ با استفاده از نیروی نظامی، مواضع خود را تحکیم کنند و خلافت امام علی(ع) را به چالش بکشند.

امام علی (ع) همواره با صبر، شجاعت و حکمت خاص خود، به این مخالفت‌ها پاسخ می‌داد و سعی در اصلاح امور جامعه داشت، بدون آنکه اصول اخلاقی و دینی خود را قربانی کند. امام (ع) به جای مقابله به مثل و واکنش‌های تند، همواره از روش‌های منطقی و دلسوزانه استفاده می‌کرد و به مردم می‌فهماند که نباید در دام شایعات دشمن بیفتند. یکی از روش‌های کلیدی امام علی (ع) در مقابله با اعتراضات، استفاده از منطق صحیح و استدلال‌های عقلی بود که به‌طور پیوسته در سخنرانی‌ها و نامه‌نگاری‌ها به کار می‌برد و با صراحت و بدون هیچ‌گونه ترسی از بیان حقیقت، به رفع اتهامات و شایعات می‌پرداخت و سعی می‌کرد تا شک و تردیدهای مردم را از بین ببرد. این رویکرد نه تنها باعث تقویت جایگاه ایشان در میان مسلمانان می‌شد، بلکه باعث شد تا معترضین از مواضع پیشین خود عقب‌نشینی کنند.

امام علی(ع) با تأکید بر گفت‌وگو، پرسش‌گری، و دفاع از حق با استدلال و منطق، نشان داد که حکومت مطلوب اسلامی نمی‌تواند بر زور و اجبار استوار باشد، بلکه باید بر مبنای اخلاق، انصاف و شفافیت شکل گیرد؛ امری که در سیره آن حضرت به‌خوبی متجلی است. این رویکرد الگویی جاودانه برای تمام حاکمان و سیاست‌مدارانی است که در پی حل بحران‌های اجتماعی، سیاسی و دینی هستند.

منابع

- قرآن کریم.
- نهج‌البلاغه (بی‌تا). تحقیق: صبحی صالح. قم. دار الهجرة.
- ابن‌ابی‌الحدید، عبدالحمید (۱۴۰۴ق). شرح نهج‌البلاغه. تصحیح محمدابوالفضل ابراهیم، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- ابن‌اثیر، عزالدین‌ابی‌الحسن (۲۰۱۲). الکامل فی التاریخ. تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، بیروت: دارالکتب العربی.
- ابن‌خلدون، عبدالرحمان‌بن‌محمد (۱۳۸۳). العیر. ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ابن‌اعثم‌الکوفی (۱۴۰۶ق). الفتوح. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن‌کثیر، ابوالفداء الحافظ (۱۴۱۳). البدایه و النهایه. بیروت: مکتبه المعارف.
- ابن‌قتیبه دینوری، عبدالله‌بن‌مسلم (۱۴۱۰/۱۹۹۰ق). الإمامة و السياسة المعروف بتاریخ الخلفاء، تحقیق: علی شیری، چاپ اول، بیروت: دارالأضواء.
- ابوحنیفه دینوری، احمدبن داوود (۱۹۶۰م). اخبارالطوال. تحقیق عبدالمنعم عامره. قاهره.
- بحرالعلوم، نصیب‌السادات، رضی بهابادی، بی‌بی‌سادات، و عترت‌دوست، محمد (۱۴۰۲). تبیین ساختار هندسی مضامین سخنان علوی در مواجهه با خوارج، پس از جنگ نهروان. فصلنامه پژوهشنامه نهج‌البلاغه، سال یازدهم، شماره ۴۴، ۸۱-۱۰۶. <https://doi.org/10.22084/nahj.2024.29639.3089>
- بهبودی، محمدباقر (۱۳۷۹). سیره علوی فصلی از تاریخ اسلام. چاپ اول، تهران: خانه اندیشه جوان.

- بهروزی لک، غلامرضا و کفیلی، رضا (۱۴۰۱). راهکارهای مواجهه با مخالفان سیاسی در حکومت اسلامی، فصلنامه علمی - پژوهشی سیاست متعالیه، سال ۱۰، شماره ۳۸، ۴۱-۵۷.
<https://doi.org/10.22034/sm.2022.529541.1697>
- پورمحمد، معصومه (۱۴۰۳). بررسی تاثیر فرهنگ سازمانی و رهبری تعامل‌گرا بر عملکرد سازمانی با نقش میانجی پذیرش تکنولوژی و ظرفیت و فرآیند مدیریت دانش (مورد مطالعه: بیمارستان بانک ملی ایران)، ششمین همایش بین‌المللی پژوهش‌های شاخص در مدیریت، حسابداری، بانکداری و اقتصاد، مشهد.
- پیشوایی، سیدمهدی (۱۳۹۳). تاریخ اسلام از سقیفه تا کربلا. قم: معارف.
- جرداق، جرج (۱۳۷۹ش). امام علی(ع) صدای عدالت انسانی. تهران: نشر سوره.
- جعفریان، رسول (۱۳۹۱). تاریخ و سیره سیاسی امیر مؤمنان علی بن ابی‌طالب. قم: دلیل ما.
- ----- (۱۳۹۱). گزیده حیات سیاسی و فکری امامان شیعه. قم: معارف.
- حمیدیان، حمید، میرجلیلی، علی محمد، و جعفری، امین‌الله (۱۴۰۰). جریان‌شناسی ناکتین با تأکید بر نهج‌البلاغه. فصلنامه پژوهش‌های نهج‌البلاغه، ۲۰(۱)، ۵۷-۷۲.
- دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۹۲). لوح بینایی. تهران: دریا.
- ----- (۱۳۹۱). رخساره خورشید: سیره امام علی در نهج‌البلاغه. چ اول، تهران: دریا.
- رفعت، محسن و سروریان، حمیدرضا (۱۴۰۰). رفتارشناسی تحلیلی از رهبری اخلاق مدارانه امام علی (ع) (مطالعه موردی دوران غارات). فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۱(۱)، ۱۹۱-۲۱۷.
<https://doi.org/10.22059/jstmt.2021.318445.1439>
- رفعت، محسن و مسعودیان، مصطفی (۱۳۹۸). رفتارشناسی رهبری اخلاق مدارانه امام علی(ع) در جنگ در پرتو آموزه‌های نهج البلاغه (مطالعه موردی: جنگ صفین). پژوهش‌نامه علوی، ۱۰(۱۹)، ۱۵۸-۱۸۰.
<https://doi.org/10.30465/alavi.2019.4847>
- سبط ابن جوزی، شمس‌الدین ابی‌یوسف (۱۴۳۴ق). مرآة الزمان فی تواریخ الاعیان. تحقیق عمار ریحاوی، دمشق: دارالرساله العالمیه.
- سپهر، میرزا محمدتقی خان (۱۳۴۲). ناسخ التواریخ. تهران: مطبوعات دینی.
- شهیدی، سیدجعفر (۱۳۷۷). زندگانی امیرالمومنین(علی از زبان علی). تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- طبرسی، احمدبن علی (۱۴۲۴ق). الاحتجاج. قم: سازمان اوقاف و امور خیریه، انتشارات اسوه.
- طبری، محمدبن جریر (۱۳۸۷ق). تاریخ الطبری. تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم. بیروت: دارالتراث.
- عزیزی، ستار (۱۳۹۹). مطالعه تطبیقی توسل به زور ابتدایی علیه شورشیان در عملکرد امام علی (ع) و نظام حقوق بین‌الملل. فصلنامه پژوهشنامه نهج‌البلاغه، سال هشتم، شماره ۲۹، ۱۰۱-۱۱۶.
<https://doi.org/10.22084/nahj.2019.20001.2355>
- فرخی، میثم و احمدی، بتول (۱۳۹۶). الگوی ارتباط با مخالفان در دوران حکومت امام علی(ع) (مطالعه موردی خطبه‌ها و نامه‌های نهج‌البلاغه). پژوهش‌نامه علوی، ۸(۱۶)، ۱۲۳-۱۴۸.
- کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی. تصحیح: علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دارالکتب‌الاسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۶۲). بحارالانوار. چ ۴، تهران: دارالکتب‌الاسلامیه.

- مطهری، مرتضی (۱۳۸۶)، مجموعه آثار استاد شهید مطهری. تهران: صدرا.
- مسعودی، علی بن حسین (۱۴۲۱). *مروج الذهب و معادن الجواهر*. قم: موسسه دارالهجره.
- موسوی، زهرا، کریمی، امین و تهمتن، امیرمحمد (۱۳۹۶). *کاربست علوم رفتاری در سیاستگذاری عمومی، اولین کنفرانس حکمرانی و سیاستگذاری عمومی*. تهران: منتظرالقائم، اصغر (۱۳۸۹). *تاریخ امامت*. قم: معارف.
- المنقری، نصر بن مزاحم (۱۳۸۲ق). *وقعة صفین*. تحقیق عبدالسلام هارون، قاهره.
- نورمحمدی، مهدی (۱۳۹۲). *رفتارشناسی امام علی(ع) در برابر مخالفان*. فصلنامه ره توشه، شماره ۸۸، ۲۱۷-۲۲۸.
- نویری، شهاب‌الدین احمد (بی تا). *نهایه الارب فی فنون الادب*. تحقیق عماد علی حمزه، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب بن جعفر بن وهب واضح (بی تا). *تاریخ الیعقوبی*، بیروت: دارصادر.
- Mehrad, R. (2023). *Psychological and sociocultural determinants of human behavior*. New York: Global Research Publications.
- Villasija, A. (2023). *Behavioral sciences: Interdisciplinary perspectives on human actions and interactions*. London: Academic Press.